

- ²⁹ Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.130.
- ³⁰ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³¹ Див.: Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.125, 130.
- ³² Tapié V.-L. Op. cit. – P.278.
- ³³ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³⁴ Остап Р.І., Остап Н.Л. Индекс власних особових імен // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.554.
- ³⁵ Із листа О.Маркона до невідомого, 7.XII.1617 // Bibliothèque de Carpentras. – Ms.1826. – F^o.121 v°, 122 r°.
- ³⁶ Угода, що укладена запорозькими послами з О.Марконом, 7.IV.1618 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4703. – F^o.78–78 v°.
- ³⁷ Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.133–143.
- ³⁸ Із листа О.Маркона до де Невера, 13.IV.1618 // Bibliothèque de Carpentras. – Ms.1813. – F^o.155 r°.
- ³⁹ Із листа О. Маркона до де Невера, 13.IV 1618. – F^o.155 r°, 155 v°.
- ⁴⁰ С.Корецький до де Невера (?), 12.XII.1618 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4722. – F^o.54, 54 v°.
- ⁴¹ Із дипломатичної кореспонденції А.Контаріні, 5.II.1619 // Bibliothèque nationale de France. – Ital. – Ms.1772. – F.314; Із дипломатичної кореспонденції Сімона та Андзола Контаріні, 11.XI.1618 // Ibid. – F.215.
- ⁴² С.Корецький до де Невера (?), 12.VI.1619 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4722. – F^o.57–58.
- ⁴³ История орденов средневековья. – С.146–148.
- ⁴⁴ Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4722. – F^o.106–107 v°.
- ⁴⁵ Ibid. – Fr.4703. – F^o.78–78 v°.

The article examines the course of negotiations about attraction of Zaporizha Army Cossacks to crusade against the Ottoman Empire, analyzes, and provides text of correspondent agreement, that Zaporizha ambassadors signed alongside with O.Markon, duke de Never's representative, in April, 1618. The author refutes historiographic version about hetman P.Sahaidachnyi's enrolment with all Cossacks to League of Christian Militia.

І.М.Старовойтенко*

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСІ» М.АРКАСА У СВІТЛІ ВІДГУКІВ ТА РЕЦЕНЗІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті систематизовано і досліджено комплекс рецензій та відгуків на одну з найпопулярніших праць з української історії поч. ХХ ст. – «Історію України-Русі» М.Аркаса (1908 р.). Їх авторами були як історики (М.Грушевський, В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко, Б.Барвінський), так і публіцисти. Рецензії були опубліковані в газетах «Діло», «Рада», «Руслан», «Киевские вести», «Николаевский курьер» та «Літературно-науковому віснику». У них відбилися різні оцінки зазначеної праці, від позитивних з окремими зауваженнями до відверто негативних, висловлених науковою критикою в особі М.Грушевського. Її мотиви допоможуть з'ясувати як самі рецензії й дискусії навколо них, так і залучений до дослідження епістолярій.

На початку 2008 р. минуло 100 років із часу виходу у світ у Петербурзі у видавництві «Общественная польза» науково-популярної праці «Історія Ук-

* Старовойтенко Інна Михайлівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

раїни-Русі», яка, безперечно, справила на українського читача глибоке враження. Її автором був Микола Миколайович Аркас (1853–1909 рр.) – відомий громадський діяч, засновник товариства «Просвіта» у Миколаєві, автор опери «Катерина» за однойменною поемою Т.Шевченка та ще з молодих років палкий прихильник української ідеї. Він проживав у Миколаєві і присвятив служінню українству значний відрізок свого життя. Поява нового видання стала подією, адже за короткий час книжка здобула популярність серед різних верств українського суспільства. Вона фактично стала тим довгоочікуваним твором, який і задовольнив початкові потреби українців у власній історії.

Як відомо, кінець XIX – початок XX ст. в Україні ознаменувався поживанням національно-культурного руху, ознакою чого стало заснування українцями власних періодичних видань (газет «Рада», «Село», «Засів», «Слово», тижневика «Рідний край», журналів «Нова громада», «Украинская жизнь» та ін.), видавництва («Час», «Вік», «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу» у Петербурзі), громадсько-політичних та просвітніх організацій (Товариство українських поступовців, Товариство імені Т.Г.Шевченка для допомоги молоді, що навчалася у Санкт-Петербурзі, «Просвіти» у Києві, Одесі, Чернігові, Миколаєві, «Громади» у ряді міст), видання повного «Кобзаря» Т.Г.Шевченка за редакцією В.Доманицького, Святого Письма рідною мовою, заснування українських парламентських фракцій у I та II Державних Думах, які мали і власні друковані органи, актуалізація українського питання з думської трибуни та у пресі.

Ці заходи закладали фундамент націєтворення в Україні, їх метою було доведення самобутності українства, наявності у нього історичних національно-культурних прав, знищених законодавством Російської імперії. І у ході тих важливих процесів праця М.Аркаса стала своєчасною, адже процес національного пробудження розпочався і його треба було рухати та живити конкретними справами, і, насамперед, виданням літератури рідною мовою.

На ниві історичної науки у той час плідно працював М.Грушевський. Майже щороку виходив том за томом його фундаментальної «Історії України-Русі», у 1907 р. з'явилися і науково-популярні праці «Очерк истории украинского народа» та «Про старі часи на Україні». Вийшла і російськомовна «История Украины и её народа» О.Єфименко, яку український читач сприйняв із недовірою, бо написана вона була, за його словами, у «московсько-централістичному» дусі, чужому для українства. Відомий громадський діяч Є.Чикаленко давав їй таку оцінку у листі до письменника І.Липи: «Се не історія, а якісь общі міста, розглагольствованія, котрих не розбере полуінтелігентний читач, для котрого і думалось дати історію»¹.

Після праці О.Єфименко побачили світ популярні історичні нариси письменників Б.Грінченка, Г.Коваленка, але українці очікували чогось іншого, привабливішого змістом, доступністю та ілюстративністю. Цим твором і стала праця М.Аркаса, яку сучасники вважали другою за популярністю українською книжкою після «Кобзаря». Таку її високу оцінку зумовило те, що вона відповідала вимогам широкої читацької аудиторії – давала елементарні історичні відомості початківцям, із невідступним інтересом сприймалася пересічним читачем, збагачувала його знання ілюстративним матеріалом, відкривала певні фактологічні дані й більш освіченому читачеві, який її окремі сюжети сприйняв критично й побажав виправити вказані прогалини при наступному перевиданні.

У цілому ж праця отримала схвальні відгуки, бо виконала своє основне завдання – задовольнити потребу українського читача у власній історії. Про її популярність свідчать позитивні відгуки сучасників та листи подяки, які автор отримував з усіх кінців України. Є.Чикаленко писав у листі М.Аркасу 9 липня

1908 р.: «Я без перебільшення скажу, що Ваша книжка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходитьсЯ добре, читається з великим інтересом і будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на майбутнє»².

На сьогодні праця М.Аркаса перестала бути раритетом, переживши у незалежній Україні на початку 1990-х рр. кілька репринтних перевидань (Київ, 1990, 1991, 1993 рр., а також Одеса, 1994 р.). У передмовях до них дослідники різнобічно представили постать М.Аркаса та історію створення головної праці його життя.

Проблемі написання, видання та рецензування «Історії України-Русі» М.Аркаса, з'ясуванню її історичного значення в руслі завдань національного руху початку ХХ ст. присвячено велику кількість досліджень. Зазначених проблем не обійшли увагою ані біографісти М.Аркаса, ані миколаївські краєзнавці, ані професійні джерелознавці. Історіографічний огляд проблеми знайшов відображення у передмові до публікації листів В.Доманицького до М.Аркаса³. Зазначимо, що відомий публіцист, літературознавець і громадський діяч Василь Миколайович Доманицький (1877–1910 рр.) був редактором праці М.Аркаса, він її видавав у Петербурзі та ініціював перевидання, задля якого вжив чимало заходів.

У даній же статті ставимо завдання систематизувати рецензії та відгуки на «Історію України-Русі», які друкувалися у тогочасних періодичних виданнях різними авторами – як поважними, так і молодими істориками та публіцистами. Критичний же відгук М.Грушевського, який фактично поставив під сумнів усі заслуги праці, викликав дискусію. Прихильники М.Аркаса, які симпатизували патріотичним намірам автора та його відданості українській ідеї, з осудом поставилися до оцінок М.Грушевського, назвавши їх немилосердними як стосовно М.Аркаса, так і В.Доманицького – редактора «Історії», який у той час тяжко хворів на сухоти.

У періодичних виданнях початку ХХ ст. авторів даної статті вдалося виявити 14 рецензій і відгуків на зазначену працю. Їх публікували газети «Діло» (дві), «Рада» (чотири), «Руслан» (дві), «Киевские вести» та «Николаевский курьер» (по одній), «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ») (чотири). Майже всі автори зазначених видань (крім останнього) висловили позитивне ставлення до праці М.Аркаса. Насамперед вони підкреслювали її значення для українського руху та роль у процесі націєтворення, зазначали й численні огріхи, але виправдовували їх популярним характером «Історії». За висновками рецензентів, її цінність полягала в тому, що М.Аркас на основі вже відомих джерел із неприхованою любов'ю відтворив цілісну картину минувшини української землі рідною мовою.

Справжньою несподіванкою для автора і редактора праці та й багатьох їхніх сучасників стали критичні рецензії на «Історію» В.Липинського, відгук М.Грушевського та його відповідь на замітку В.Липинського і фейлетон В.Піснячевського в «Раді». Вони з'явилися на сторінках «ЛНВ» і викликали публічну дискусію.

Отже, із появою «Історії» у січні 1908 р. праця була майже одночасно прорецензована у двох провідних щоденних українських газетах – істориками Д.Дорошенком у «Раді» та С.Томашівським у «Ділі» (про останнього автора довідуємося з листа В.Доманицького до М.Аркаса⁴). Перший вказав на значимість праці для національного виховання українців, визначив її місце серед тогочасних видань, підкреслив популярний характер, назвав середньою ланкою між фундаментальною працею М.Грушевського й популярними брошурами з української історії Г.Коваленка та Б.Грінченка, яка заповнила лакуну між фундаментально-науковим та популярним жанрами. Він так характеризував рецензовану працю: «Його книга просто, ясно розповідає нашу історію, звертаючи найбільше увагу на фактичний бік, подаючи цікаві подробиці і характерні випадки з життя видатних наших історичних діячів, – що дуже оживляє виклад і ро-

бити книгу доступною й цікавою для широкого громадянства. Д[оброд]ій Аркас прийняв таку систему: попереду він переказує фактичну історію певного періоду, а в кінці в одділі «устрій і відносини» дає огляд економічних і соціальних стосунків, церкви, освіти і взагалі культурного розвитку»⁵. Але Д.Дорошенко зазначив і серйозні вади праці: штучність у поділі історичного матеріалу на періоди, невідповідність цього поділу авторській хронології, відсутність пояснень із дискусійних питань, зокрема, про формування російської нації, навколо якого склалися багато невідповідних схем і теорій. Д.Дорошенко зазначив і неповноту окремих розділів, непропорційність у поділі матеріалу, збіднене висвітлення культурно-національного руху в Україні у XVII та на початку XIX ст.

До позитивного в «Історії» автор відносив її мову, зазначивши, що «написана вона чудовою мовою народнього складу, ясною, зрозумілою кожному українцеві» та звертав увагу на багату ілюстративну частину книжки. Зокрема, писав: «У його книзі зібрана велика сила знімків з портретів, типів, історичних місцевостей і просто художественних малюнків на історичні сюжети. Між іншим, портрети усіх королів польських і князів литовських, царів московських, імператорів російських та австрійських, які грали роль в нашій історії; портрети всіх наших гетьманів од Сагайдачного, багацько портретів духовних діячів, старих наших князів, козацьких отаманів та др. історичних осіб». Окремі зауваження Д.Дорошенка стосувалися й ілюстрацій. Автор зазначав невідповідність окремих малюнків, був збентежений тим, що київський період ілюструвався роботами російських художників, які не відповідали окремим історичним фактам та деталям української минувшини, а тому їх включення у книжку Д.Дорошенко взагалі вважав недоцільним. Рецензент підкреслював і високу поліграфічну якість видання, яка давала підстави вважати «Історію України-Русі» розкішною книжкою, якої не мали на той час не лише українці, а і їх сусіди.

Підсумовуючи власні міркування, Д.Дорошенко відзначив, що праця М.Аркаса стала результатом глибокої любові автора до української ментальності, яка відчувалася буквально на кожній сторінці його твору. «Благородна патріотична, народолюбна ідея наскрізь проходить через працю д. Аркаса, і його історія прекрасно показує, – хто ми, «чиї сини, яких батьків, ким, за що закуті». Видання цієї книги – велика заслуга д. Аркаса перед рідним краєм», – узагальнював перший рецензент «Історії».

Аналогічною до першої стала і друга рецензія на працю М.Аркаса, опублікована у львівській газеті «Діло». Її автор підписався криптонімом «Z.», але з листа В.Доманицького до М.Аркаса довідуємося, що то був відомий історик С.Томашівський. Перед оглядом нової праці автор виразними штрихами відтворив тло української історії за часів Емського указу 1876 р., звертав увагу на момент народження «Історії» М.Аркаса, який і надавав їй відповідної ваги. Він писав: «Таж ціле одно покоління України (1862–1905 рр.) пережило в тюрмі, не мало навіть можности плекати свою культуру, двигати ідею власного народу. Усе, що зроблено старшими поколіннями, силоміць передано в історичний архів, а в його мурах блукали тільки бліді тіни недобитків. На трицять кілька літ вирвано народові язик – річ небувала в історії...»⁶. С.Томашівський узагальнював розвиток української історичної науки у 1904–1908 рр., відзначав, що перераховані ним праці видавалися тисячними накладками та швидко реалізовувалися на книжковому ринку, що втішало подвижників української ідеї.

Рецензент відзначав, що М.Аркас, хоч і не був фаховим істориком, проте любив історію та культуру власного народу, знав найбільш важливі праці української історіографії, що й дало йому можливість створити власну солідну книжку науково-популярного змісту. Зважаючи на останній факт, автор не ставив до неї науково-критичних вимог, ураховуючи те, що М.Аркас писав не на-

уковий твір (він не мав для того відповідних знань та досвіду). М.Аркас вирішив популяризувати вже відомі факти української історії в найдоступнішому і найпривабливішому вигляді для того, щоб зацікавити українського читача власною історією, підготувати його до сприйняття і вивчення солідних наукових праць, яким мала прокласти шлях його популярна ілюстрована книжка. Це, власне, і входило у завдання М.Аркаса, і більшість сучасників його намір зрозуміли та сприйняли відповідно.

До основних зауважень С.Томашівського відносимо: 1) використання автором малюнків, «стилізованих на московський лад»; 2) похибки у картографічному матеріалі: невідповідне зображення окремих територій (наприклад, Галичина була звужена, а Угорська Русь взагалі не зазначена на карті); 3) неукраїнську форму окремих імен. Але позитивне враження автора домінувало в рецензії. Він зазначав, що у новій праці читача приваблювали її легкий стиль, авторська присутність майже в кожному оповіданні і українство М.Аркаса.

Крім двох перших рецензій доброзичливого змісту, у випуску «Літературно-наукового вісника» за січень 1908 р. з'явилася і критична рецензія. Її автор – молодий художник Ф.Красицький – розкритикував перш за все ілюстративну частину «Історії». Він зауважував недбальство М.Аркаса у підборі малюнків та композицій, які були взяті з невідповідних джерел і часто виконані в неукраїнському дусі, що й завдавало великої шкоди праці у цілому. Ф.Красицький писав: «Д[обродій] Аркас зібрав для ілюстрації історії України різні композиції з російських, далеко не серйозних ілюстраційних журналів; композиції ці зроблені також росіянами, звичайно зі свого погляду, при недостатчі у свій час певних джерел, а то й умисне в обрусительнім духу; иньші ілюстрації взято з иньших російських видань, частину з польських і тільки невелику частину з українських видань»⁷. Відтак, київський період до 1170 р. видавався в «Історії» за московський, бо був ілюстрований малюнками пізнішого московського періоду. Зауваження Ф.Красицького підтверджувалися численними прикладами. Він, наприклад, вказував на невідповідність таких важливих моментів в окремих ілюстраціях: на малюнку «Кн. Ольга виряжа кн. Ігоря у похід на деревлян» був зображений не княжий кам'яний терем, а типова російська дерев'яна «ізба» і московська церква з «цибулястими банями». Останню Ф.Красицький взагалі вважав зайвою на малюнку, адже за історичною правдою, будинок Ольги стояв на горі, на місці Андріївської церкви, а відома на той час церква св. Іллі розташовувалася на Подолі. Автора обурював як московський стиль церковної споруди, так і невідповідні елементи одягу київських князів.

Художник вказував на апокрифічність окремих деталей у малюнках, зокрема, тих, на яких зображалися одяг і зброя киян в X і XI ст. Отже, однією зі значних вад праці М.Аркаса Ф.Красицький уважав підбір ілюстрацій до київського періоду. Це дало йому підстави для висновку: «Щоб ілюструвати сей період, треба, щоб історик та археолог дали художнику яко можна більше історичного матеріалу і тільки на підставі сього можна буде дати добрі ілюстрації»⁸.

Критичні зауваження Ф.Красицького викликали й ілюстрації до галицького періоду. На його думку, вони були підібрані «по шаблону учебника історії, рекомендованого міністерством просвіти. Сі ілюстрації представляють литовських та польських королів, що нічого спільного не мають з українським народом, архієреїв та взагалі високопоставлених осіб»⁹.

Зазначені похибки рецензент пояснював браком історичного матеріалу, необхідного художникам. На його думку, його повинні були зібрати археологи та історики і передати митцям для об'єктивного відображення сюжетів та фактів минушини. Серед інших вад «Історії», зазначених Ф.Красицьким, було використання малюнків для праці не з оригіналів, а кількарізкових передруків, їх невеликі розміри, що не відповідали форматові популярного видання, відсутність

критеріїв у доборі ілюстрацій. Рецензент вказував на конкретні малюнки, які можна було взяти з оригіналів. У кінці рецензії Ф.Красицький сформулював зауваження, яке найбільш вразило автора і редактора «Історії». Він назвав їхню працю історією «привілейованих осіб» та ведмежою послугою українському суспільству, яка не дає нових відомостей про його побутові та етнографічні особливості. Водночас Ф.Красицький зазначав, що М.Аркас припустився зазначених серйозних помилок не зі злої волі, а через те, що не володів відповідними знаннями і досвідом.

Зауваження Ф.Красицького стали несподіванкою для автора і редактора «Історії». Останній відповів на рецензію Ф.Красицького в газеті «Рада»¹⁰ заміткою «Як мед, то й ложку!». В.Доманицький не заперечував справедливості окремих зауважень опонента, проте не погоджувався із принциповими побажаннями Ф.Красицького щодо очікування художниками правдивого історичного матеріалу від археологів та істориків, які перші й мали втілити у відповідні ілюстрації і, таким чином, відтворити правдиву картину української минувшини. Він вважав такі побажання нереалістичними у близькій перспективі. Заперечував і зауваження про розміри малюнків в «Історії». На його думку, вони цілком відповідали формату подібного видання. Автор підкреслював корисність праці, зазначаючи, що М.Аркас для її народження витратив не лише власні сили, а й кошти.

Заперечував В.Доманицький і зауваження про переваги серед ілюстрацій «Історії» портретів привілейованих осіб та чужоземних можновладців фактом наявності у праці зображень майже 15 українських гетьманів та більше 20 типів козаків. Зауваження ж Ф.Красицького щодо ілюстрацій, які були лише додатком до тексту праці, редактор назвав досить прискіпливими та нагадав читачам про самопожертву автора заради народження праці, адже йому довелося двічі її переписувати та зазнати певних матеріальних витрат. В.Доманицький узагальнював: «Коли б у нас хоч десяток було таких справжніх, всею душею відданих рідній справі людей, що не жаліють ні власної праці, ні великих коштів на національне діло, то тоді б нам і за ухом не свербіло».

Критика Ф.Красицького відобразилася і на рецензії на «Історію» в газеті «Киевские вести»¹¹. Її автор, що підписався криптонімом «Б.С-ий», назвав рецензовану працю своєчасною, корисною і такою, якої до того часу український читач ще не мав. Зауважував у ній і вади (окремі перегуквалися з уже висловленими) – перевага сюжетів зовнішньої історії, яка перетворювала історію України на історію князів, королів, гетьманів, війн і походів, штучна хронологія, відсутність соціальної історії і відображення ролі народу в історичному процесі, нерівномірний поділ матеріалу за періодами, недостатнє висвітлення ХІХ ст. та національного руху в Галичині, невідповідні ілюстрації, які спотворювали окремі сюжети української історії та використання різноманітних вигаданих історій та легенд. Автор зазначав, що це збіднювало наукову цінність «Історії», яка й так не претендувала на те, аби вважатися науковим твором. Натомість, вона цілком відповідала критеріям популярної праці, і тому, безумовно, була корисною і необхідною для українського читача. Автор радив М.Аркасові врахувати висловлені зауваження та перевидати свою книгу, усунувши зазначені прогалини.

Згодом позитивна рецензія на «Історію» з'явилася і в галицькій газеті «Руслан». Її автором був також молодий історик Б.Барвінський¹². Він звертав увагу на популярний зміст праці, а тому й лояльно поставився до її вад, вважаючи, що «оцінювати її годиться не з наукового становища». Цінність нової праці визначав тим, що «Історія» подавала цілісну й загальну картину історичного минулого України. Рецензент писав: «Істория Аркаса надає для людей, що стоять на різних ступенях освіти, а поручити її можна тим горячійше, що писана она по українськи

та є в нашій літературі появою того рода, на яку ми довго ще не були б здобули ся, а що її тепер маємо, за се належить ся велика вдячність авторови».

Б.Барвінський підкреслював, що праця М.Аркаса відображала не лише зовнішню, а і внутрішню історію України, була гарно ілюстрованою. Незважаючи на невідповідність окремих малюнків, серед них були й такі, що бралися з рідкісних видань, або й друкувалися вперше в історичній літературі. Автор звернув увагу читачів на портрет Павла Полуботка в «Історії», на якому насправді було зображено не вказану особу, а Леонтія Полуботка, а також на надмірну кількість у праці портретів російських та австрійських монархів. Крім позитивних вражень і зауважень, Б.Барвінський описував структуру «Історії», коротко оглядав її, повідомляв авторську хронологію (перераховував 9 періодів, повторюючи зауваження попередніх рецензентів про штучність хронологічного поділу матеріалу). В узагальненнях робив висновки про корисність «Історії» для кожної української родини, звертав увагу на мову та патріотизм її автора, які переважно й надавали новій праці відповідного значення в історії українського руху.

Інформативнішою та повнішою, у порівнянні з попередніми, стала рецензія на «Історію» галицького педагога і поета В.Пачовського, яку опублікувала газета «Діло»¹³. Її автор тематично оглянув популярну працю, відзначив позитивні й негативні моменти, але підкреслював головне: «Історию сю написано з теплим серцем, дуже гарно; всі великі моменти виступають плястично і рисують ярко картину за картиною цілу борбу республіканської України з напастливими сусідами до упаду. До сеї плястики приводить множество деталей, висловів, переказів, приповідок, що у научній історії можуть уважатися зайвими, а в популярній мають перворядне значінне».

Зауваження В.Пачовського стосувалися як змісту, так і ілюстрацій. Автор підкреслював вдале і певною мірою новаторське висвітлення М.Аркасом окремих найяскравіших періодів української історії. Зокрема, писав: «Мазепинщина, найслабше місце в нашій історії, написана з розумінням задумів великого Мазепи і з вищим почуттям до тяжко обсудженого гетьмана-дипломата, що зумів удержатись через 22 роки серед подлого оточення шпівнів та деморалізації московської на Україні й упав з гідністю гетьмана великого народу. Тільки у відносинах до Палія ще оставлено погляд, від Костомарова усталений. На кінці Мазепиногo упадку подає автор теплу еспіацію гетьманських помилок та блудів. Крайна пора була на таке слово у рідній землі. Дух Мазепи – до нині страшить централістичну Росію, а його постать стала ся уособленням романтика-борця за волю в європейській літературі; тільки на рідній землі висить темний голос товпи ураз із царським проклятем над головою одного з найбільших індивідуальностей України».

Далеко більше по старому описана руїна і її великий гетьман Петро Дорошенко. Його постать, як і в Костомарова, розбито між трьох гетьманів, коли й самі факти показують, що Дорошенко є центром, а всі контр-кандидати польські і російські се тільки сателіти коло нього. Так і тут вийшов найясніший гетьман далеко не такий, як слід, обмежений і неплястичний через пропущення подробиць – а тим часом, коли вже не величний характер Дорошенка, то його позиція в козацькій Україні примушує прямо зробити його центральною особою в добі руїни. Дорошенко – сам верх трагедії України і перелім цілої борби за волю. Сей найбільше національний гетьман несе булаву найвище і найбільше гордо та чисто від усякого еґоїзму та хамства і хто, як не він є уособленням козацтва і вродженого нам романтизму? Тому й належить йому посвятити більше місця передовсім в популярній історії, яка має будити національну гордість у читачів, а у Дорошенка таких гордих моментів дуже много. Так само згубилася постать його радника, українського Рішельє, митрополіта Тукальського, що тримав папєць на живчику політики і європейської дипломатії; факт визвілля константи-

нопольської церкви від турецької держави умовою Дорошенка пропущено, а сей факт будь-що-будь знаменує великий розмах і має блиск світового значіння.

Добре написана Виговщина, хоч ще нема того розуміння, що гадяцькими постулятами поставлено одну з кращих постанов нашої республіки, на якій опирають ся всі пізніші гетьмани. Постать Богуна вийшла млява, через пропущення вини його смерті, – а, звісно, Богун, творець хитрих боєвих плянів, гнав у засідку короля польського під Десною, аби його пірвати і неволею видерти відграничене України від Польщі ... та плян відкрився доносом Тетері. Такого героя величного характером і «промислами» не можна затирати в популярній історії. Виговський погиб не з рук Тетері, а з рук поляка Маховського, хоч за підмовою Тетері; хоч се дрібне, але воно важне для свідомости загалу, що має ще бороти ся з Польщею».

Не задовольняло В.Пачовського і висвітлення в «Історії» періоду ХІХ ст., яке він вважав побіжним і відчутно обережним, що пояснював тогочасними історичними обставинами. Автор також зауважував невідповідність у книжці окремих ілюстрацій, використання польсько- та москвофільських малюнків, деякі з них вважав образливими для української історії. Автор рецензії радив при перевиданні праці включити в неї кілька десятків ілюстрацій, запропонованих ним, вилучити портрети російських і польських діячів, замінивши їх українськими гетьманами та провідниками нації в обрамленні відповідного орнаменту. Він також радив помістити у перевидання «Історії» українські пісні, вважаючи, що вони нададуть їй відповідного колориту. Також наголошував на необхідності прикрасити «Історію» спеціальними національними ілюстраціями, які б надавали їй характеру справжнього популярного українського видання.

Відчувається, що В.Пачовський надавав великого значення ілюстраціям книжки, особливо для відображення драматичних епізодів в історії України, яких, на його думку, було чимало. Він уважав історію України «одною великою драмою великих індивідуальностей». Для уникнення похибок в ілюстраціях, зауважених попередніми рецензентами, автор радив М.Аркасові не копіювати їх із непевних джерел, а замовити для книжки спеціальні малюнки. На його думку, продемонстрований у праці підбір ілюстративного матеріалу свідчив про те, що централізаторська політика Росії запанувала і у мистецтві, результатом чого став неукраїнський дух більшості ілюстрацій.

Автора вразив контраст між помпезними малюнками російських та польських можновладців і занадто аскетичними портретами українських гетьманів, що його дуже насторожило, адже це був важливий момент у популярній історії. В.Пачовський радив виправити цю помилку у другому виданні, зокрема, писав: «Належить отже у другому виданю історії України викинути усі цареславні образки, польських королів здебільшого пустити в свояси, а гарно виконані портрети наших князів обложити листвами книжного орнаменту, а гетьманів і світлійших митрополитів спеціально українським орнаментом, аби відбивали в гурмі королів, царів та князиків нам ворожих як світочі нашої бувальщини».

Крім зауважень і побажань, В.Пачовський висловлював і власні погляди на важливі історичні проблеми, не погоджувався з тим, що провідну роль в історії відіграють широкі верстви населення. На його думку, її виконують ватажки нації, провідники, які здатні організувати народ і повести його за собою, як це і було неодноразово в українській історії, а цей важливий момент автор проігнорував і не відобразив в «Історії».

Крім критичних зауважень і побажань, В.Пачовський формулював і поради М.Аркасові щодо перевидання «Історії» – замовити малюнки із сюжетами, що відображали визвольний дух української історії, і рекомендував у своїй рецензії 40 ілюстрацій, зокрема в'їзд Б.Хмельницького у Київ, окремі сцени його визвольної війни, боротьба І.Виговського із москалями, розстріл І.Богуна, П.Доро-

шенко судить І.Брюховецького за москвофільство, тортурування Д.Многогрішного та І.Самойловича, зруйнування Батурина і Запорозької Січі, битва під Полтавою, будівництво українцями Петербурґа, заснування запорожцями Одеси, смерть І.Гонти, П.Калнишевський на Соловках та ін. В.Пачовський надавав подібним малюнкам важливого виховного значення: «Даймо ж нашим дітям історичне виховання, розбуджуймо їх уяву і їх серце величними і трагічними картинами – в слові і в рисунку – з минушини нашого народу, розпалюймо в їх молодих душах отсей огонь безмежної любови до рідного народу, його трагічної історії і його історичних ідеалів, якого ніяка брутальна сила гнобителів не гідна буде згасити».

Отже, рецензія В.Пачовського стала, по суті, першим змістовним і розгорнутим оглядом праці М.Аркаса. Її автор підійшов до оцінки «Історії» з різних боків – ролі і значення для національного просвітництва українців, об'єктивного висвітлення основних періодів української історії, відповідності та невідповідності окремих ілюстрацій, і до всіх цих розділів сформулював вагомі і суттєві зауваження. Вони були виваженими й толерантними, спрямованими на покращення праці у другому виданні, і у жодному разі не применшували значення першого видання «Історії» М.Аркаса для свого часу. Відчувалося, що в основі зауважень В.Пачовського лежали лише доброзичливі мотиви. Він радив авторові вдосконалити працю, щоб у її читачів сформулювати адекватне уявлення про основні віхи, події та творців української історії, і долучав до цього цілий комплекс власних побажань.

Новим етапом в оцінці праці М.Аркаса стали наукова рецензія В.Липинського та відгук на неї М.Грушевського, що побачили світ у «ЛНВ» через півроку після виходу «Історії». Вони були пересипані багатьма зауваженнями, а М.Грушевський своїми міркуваннями взагалі зводив значення праці М.Аркаса нанівець, називаючи її шкідливою як із погляду подання фактичних даних та трактування багатьох подій української історії, так і для українського руху у цілому. Безумовно об'єктивніший характер мала рецензія В.Липинського, який був знайомий з автором і редактором «Історії». Як видно з листів В.Доманицького до М.Аркаса¹⁴, перший знав про підготовку В.Липинським рецензії на їхню працю, бо саме тоді спілкувався з ним у польському місті Закопане. Він передавав М.Аркасові добрі враження від неї молодого історика, які висловив і в листі до автора «Історії»¹⁵.

Із зазначених епістолярних джерел стає відомо, що В.Липинський мав намір опублікувати рецензію в «Записках НТШ», але вона несподівано для автора з'явилася у «ЛНВ» і вразила істотним втручанням редакції в її зміст. Зокрема, було суттєво скорочено позитивні моменти та подано в основному зауваження.

В.Липинський зазначав, що нова книжка приваблювала читача «простою, селянською мовою», доступною формою викладу, використанням легенд, які оживляли історичні сюжети, літописним характером, що заохочував до читання початківця. Його зауваження стосувалися переважно структури і змісту праці. Автор звертав увагу на зайву деталізацію окремих історичних періодів (зокрема, галицького та початків литовської держави) і подій. На його думку, такий підхід розпорошував цілісність історичного оповідання. Наприклад, В.Липинський уважав зайвими в «Історії» такі факти, як рік від'їзду та повернення Петра І з Франції, дату шлюбу дочки І.Скоропадського, детальну хроніку життя І.Мазепи, опис різноманітних церемоній та ін.

До суттєвих вад історик відносив і нерівномірність у висвітленні М.Аркасом окремих епізодів та фактів, схематичність у поділі історичного матеріалу на періоди, штучність у періодизації. Так, скифо-сарматський період, на його думку, правдивіше було б назвати періодом українських степів, а не українського народу; київський і галицький періоди в «Історії» об'єднати; литовський поча-

ти не від 1320 р., а другої половини XIV ст., а польський – від Люблінської унії, а не з 1501 р. Значні погрішності В.Липинський зауважував і у трьох останніх періодах української історії – «Руїна», «Московський» і «Україна під владою Російської та Австрійської держав».

Автор звертав увагу і на обмаль у праці матеріалів про соціальну історію. Вони подавалися у розділі «Устрій і відносини» після кожного періоду, але, на думку історика, були дуже неповними. Так само побіжно, на його думку, був відображений період українського національного відродження, який зайняв у книжці лише 13 сторінок. В.Липинський писав: «Вони не лишають в уяві читача ясного представлення про сей такий важний і так міцно зв'язаний із сучасним моментом процес відродження українського народу, і роблять тому «Історію» нескінченою, недоказаною»¹⁶.

Однією із вад праці історик уважав відсутність цілісного і чіткого погляду автора на історичний генезис українців. Для прикладу наводив оповідання про початки руської держави. В одному його місці відчувається, що автор був прихильником норманської теорії, а в іншому – він сумнівається в тому, що саме варяги започаткували династію українсько-руських князів. Така роздвоєність автора, на думку В.Липинського, породжувала у читача неясність у питаннях про походження українського народу та національний характер Київської держави. До того ж, автор терміни «руський» і «український» часто вживав у невідповідних місцях, що й зовсім заплутувало читача. В.Липинський наголошував, що в подібній ситуації «читачеві дуже важко буде розібрати ся в сій термінології та ясно представити собі початки історичного життя українського народу. Ще більше затемнює справу карта 4-та, на якій читач знайде Малу, Червону, Чорну і Білу Русь, але не буде знати, де саме в ті часи (за князів київських та галицьких) жив український народ: а се все, знов-таки з огляду на читача, вихованого на офіційній російській історії – одна з більших хиб в «Історії» д. Аркаса»¹⁷.

Автор також звертав увагу на відсутність у М.Аркаса історіософського розуміння окремих періодів української історії та демонстрував це суттєве зауваження конкретними прикладами. Відзначав і відсутність в «Історії» необхідних авторських пояснень до окремих сюжетів та малюнків (наприклад, незрозумілими залишилися на сторінках «Історії» портрети ворогів України, або причини походу князя Ігоря на древлян, убивства Аскольда і Діра та ін.), зауважував стилістичні недогляди, робив безліч фактичних поправок (наприклад, щодо періодів міграції готів і аварів, географії розміщення окремих племен, мови литовських статутів, початку панування у Литві поляків та ін.). До окремих фактів історик подавав важливі уточнення: Городельський акт 1413 р. дарував спеціальні привілеї лише литовській католицькій аристократії, і фактично став початком «національного розлому» у Литві; Богдан Ружинський – український шляхтич, а не польський; литовсько-українські князі та бояри сварилися з польськими панами не стільки за землю, скільки за політичні привілеї. В.Липинський зазначав і неточності в переказі умов Переяславської ради, збіднену розповідь про формування шляхти Лівобережної України.

Невідповідними історик вважав і окремі твердження та розповіді М.Аркаса, зокрема, такі: з кінцем литовського періоду почався «осібний, щиро-народний, демократичний напрямок в нашій історії», Україна на початку XVI ст. стала «пустинею» через князів, бояр та панів, Б.Хмельницький готував засідку перед битвою під Жовтими Водами, народні аграрні рухи 1877, 1896 і 1904 рр. були бажанням повернути козаччину. В.Липинський вважав недопустимими в «Історії» і окремі гіпотези автора, не погоджувався з критерієм народності повстання, який визначався кількістю у ньому «учасників-волоцюг».

В.Липинський зауважував, що у праці було багато жорстоких моментів, зокрема в оповіданнях про польсько-українські війни. За його підрахунками,

вирази про те, що українці «вирізали ляхів та жидівню» повторювалися 10 разів, були жорстоко описані і насильства поляків над українцями. Історик вказав і на картографічні помилки, вважаючи більшість карт схематичними та звертав увагу, що окремі були настільки помилковими, що користуватися ними було неможливо.

Отже, рецензія В.Липинського стала компетентним і критичним оглядом праці М.Аркаса. Автор робив суттєві зауваження як щодо окремих періодів, так і конкретних історичних фактів, добре розуміючись на питаннях, про які так розлого писав. Із наукового погляду рецензія В.Липинського була цілком слушною, але, якщо враховувати популярний характер рецензованої праці, то висловлені зауваження історика були дещо прискіпливими, а тому і вразили автора і редактора.

До рецензії В.Липинського прикладався відгук на працю провідного історика України М.Грушевського, в якому «Історія України-Русі» М.Аркаса була розкритикована вцент. М.Грушевський узагалі не побачив у ній нічого позитивного, а тому й охарактеризував нову книжку «нещасливим і з наукового, і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом», назвав працю з фальшивими недоглядами, невідповідними висловами і поглядами, безліччю фактичних помилок та «джерелом безконечних баламутств». Ураховуючи таку шкідливість нової праці з української історії, він ставив у провину національній інтелігенції те, що вона активно взялася за її поширення, чим завдала великої шкоди справі просвітництва українства.

Для підтвердження своєї першої думки про шкідливість праці М.Грушевський зупиняється лише на її вадах і, по суті, не відзначає жодного позитивного моменту. На його думку, в «Історії» трохи краще за інші були висвітлені період Хмельниччини, перехід Мазепи до шведів та зруйнування Запорозької Січі. Уся решта періодів та подій відображалася сухо, бездарно, схематично, «місцями переходячи зовсім на хроніку відірваних, нічим не зв'язаних подій»¹⁸. На думку історика, М.Аркас дуже збіднено висвітлив культурну історію України, яка у більшості випадків зводилася до «чисто сміхотворних заміток в кілька рядків»¹⁹, окремі її важливі процеси (наприклад, письменницький рух кінця XVI – початку XVII ст.) були зовсім випущені, вузько і схематично відображалися соціальні та національні відносини.

М.Грушевський вважав, що М.Аркас представив українську історію так, ніби хотів звести її до абсурду, і мотивував свій висновок такими міркуваннями: «Усе живе, інтересне, що робить історію нашу цінною, що надає їй незвичайну вартість для політичного виховання сучасних поколінь, що переймає нас співчуттям і почуттям солідарності завдань і змагань із попередніми поколіннями, з мучениками безвихідних історичних обставин і тяжких національних завдань українського народу – все се поминено, виключено, або кастровано, обезцінено, і попередні українські покоління виступають якимось історичними безштатками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок. ... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту»²⁰.

На думку М.Грушевського, нова праця не відповідала критеріям не лише наукового, а й популярного видання, адже мала примітивний і незручний виклад історичного матеріалу, не приваблювала поетичністю і мальовничістю авторського стилю, притаманному популярному жанру. Історик підкреслював, що М.Аркас у розповіді не зумів виділити провідних моментів, основних подій, які губилися серед численних фактів і деталей, і заплутували читача, замість того, щоб вималювати перед ним певну цілісність.

Зазначимо, що відгук М.Грушевського став справжньою сенсацією як для творців «Історії», так і її читачів – подібних критичних оцінок нової праці ук-

раїнська громадськість не очікувала, адже більшість читачів «Історія» все ж задовольнилася. Вона стала популярною книжкою і, на думку М.Аркаса, виконала поставлене ним завдання – дала українському читачеві елементарні відомості про власну минувшину. Критика М.Грушевського глибоко вразила автора і редактора «Історії» і збентежила частину українського суспільства, яка негативно поставилася до вчинку М.Грушевського, оцінивши його як занадто жорстокий, і навіть пішла на розрив співробітництва із «ЛНВ», що видавався під редакцією М.Грушевського.

Як свідчать епістолярні джерела, першим рецензію М.Грушевського прочитав В.Доманицький, перебуваючи у Криворівні. Він у той час відходив від чергового нападу хвороби, а М.Грушевський, прийшовши провідати хворого, ніби ненавмисно забув у нього на столі коректу «ЛНВ» зі статтями В.Липинського і власною. Можна собі уявити, які почуття вона викликала у хворого В.Доманицького. Свою першу реакцію він описав у листі до М.Аркаса і зробив із приводу прочитаного певні пояснення²¹. Редактор «Історії» писав: «Про реценз[ію] Грушевськ[ого] я довідався раніш усіх, бо він якось зайшов до мене в Криворівні і не знаю, чи вмисне, чи не навмисне «забув» у мене на столі коректуру з ЛНВістн[ика], і там була якраз рецензія д[обродія] Липинськ[ого] та його. Я не вдержався і прочитав, і аж волосся в мене догори полізло... не кажу вже за те, що реценз[ія] профес[ора] неправдива, злісна, тенденційна – це видно кожному, хто хоч трохи знає, в чім тут річ. [...] Узагалі погано виглядає історія з професорською рецензією... У Києві усі обурені, у Львові глузують із професора, а в газеті «Руслан» д[обродій] Б.Барвінський то прямо одкриває карти: певно, що «Історія» д[обродія] Аркаса шкідлива, каже, бо її за кілька місяців розійшлося 3000, а «Істор[ію]» проф[есора] Грушевськ[ого], як хто купив і т., то ще може купити і П, а третього, то вже годі...». Правда, і «Руслан», і Б.Барвінський (молодий історик) – люди не з високою репутацією у Львові, але це не вадить їм часом правду сказати. Я завтра хочу добути в редакції той № і Вам переслати. Взагалі, всі в один голос говорять, що професор публічно «обнажился» і слави собі цією рецензією не придбав, а навпаки»²².

Реакція М.Аркаса на критику М.Грушевського була дещо стриманішою, бо він був підготовлений до неї киянами, які раніше за нього ознайомилися зі статтею М.Грушевського. Зрозуміло, що вона також стала малоприємною для автора «Історії». Усі зауваження М.Грушевського він визнав справедливими, а себе звинуватив у некомпетентності та назвав дилетантом в галузі історії. М.Аркас розчарувався власною ідеєю, яку так наполегливо і самовіддано плекав та втілював кілька років, бо ж збирався зробити добру справу, а вона виявилася непотрібною і навіть шкідливою. До того ж, розсварила українців, а М.Грушевський зробив заяву, що відмовляється видавати власну ілюстровану популярну історичну книжку, чим намагався спростувати звинувачення своїх опонентів у конкуренції М.Аркасові.

Зазначимо, що критика М.Грушевського мала подвійне значення – з одного боку, вона вразила автора і редактора, тримала їх певний час у роздумах та міркуваннях, а, з іншого, стала поштовхом до ідеї перевидання праці в новій якості, з урахуванням критичних зауважень і побажань.

Як уже зазначалося, відгук М.Грушевського викликав обурення серед багатьох українців. Першим проти його розгромної критики у щоденній газеті «Рада» публічно виступив її постійний дописувач В.Піснячевський «Маленьким фельетоном. З хвиль життя»²³. Автор підкреслював значення праці «Історії України-Русі» М.Аркаса у тогочасних умовах браку популярних історичних книжок, відзначав її доступний зміст, який захоплював читачів різних рівнів знань. Для підтвердження її ролі і значення у справі національного просвітництва українців цитував лист до автора «Історії» від книгоноші, в якому невідомий до-

писувач зворушливо змальовував її вплив на його духовний світ. До академічної критики М.Грушевського робив такі пояснення: «Він не бере видно на увагу, що весь український народ, народ в масах ще не вийшов з тої стадії інтелектуального розвою, коли його цікавлять Кармелюки, Бови Королевичі та Єруслани Лазаревичі, що весь літературний матеріал він приймає тільки в манній кашці легенького прагматичного оповіданнячка. Коли ви дасте йому ті ж самі істини в більш серйозній формі, книжка або лишиться нерозрізаною, або згниє під книгарським прилавком».

На захист розкритикованої праці став і молодий галицький історик Б.Барвінський, опублікувавши в газеті «Руслан» статтю під назвою «Чи справді шкідлива?»²⁴. Відзначаючи короткими фактами позитивні моменти «Історії», автор назвав причиною гострої критики М.Грушевського звичайну конкуренцію та нетерпимість поважного історика до чужої слави. Зокрема писав: «Під час, коли історія Аркаса розходить ся не лише в кругах інтелігентів, а навіть, як бачимо, і серед широких народних мас, то про історію проф. М.Грушевського годі се казати. Що головну роль відіграє тут конкуренція, се видно зі слів самого проф. М.Грушевського: «Припадом довідуємо ся, що чималий наклад її (Історії Аркаса) дешевого видання (3 тис.) має вже кінчити ся, і ні одна книжка, окрім «Кобзаря», не йде, як вона». Ось в сім, мабуть, і «шкідливість» історії Аркаса!».

Закінченням розпочатої дискусії стали відповіді В.Липинського (у «Раді»)²⁵ та М.Грушевського (у «ЛНВ»)²⁶ на згаданий фейлетон В.Піснячевського. Перший заперечував основні висновки свого опонента щодо його рецензії, називаючи їх суб'єктивними, бо насправді він надавав «Історії» значимої ролі у національно-культурному поступі українців. Усі її огріхи В.Липинський також виправдовував популярним характером та робив висновок: «Вважаю появу цієї історії явищем в нашому національному життєві безумовно відрадіним, а для справи національного відродження корисним ... тому, що вона свідчить про зріст національної свідомості серед тих верств українського народу, що досі стояли оддалік від свідомого національного життя; а корисною цю історію вважаю не тільки тому, що немає кращої, як каже в кінці своєї статі д. Піснячевський, але й тому, що вона зі своєю специфічною ідеологією служить переходом від ідеологій «отечесвенных историй» і всяких «Єруслан Лазоревичей» (ідеології дуже ще міцно закоренілої у верствах середньої української буржуазії), до ідеології сучасного свідомого українства».

Гострішою, у порівнянні з попередньою, стала відповідь М.Грушевського на фейлетони В.Піснячевського та В.Липинського. Уся попередня критика не похитнула поглядів поважного історика на розкритиковану ним працю. Він продовжував стояти на тому, що в тих історичних умовах українське громадянство повинно було ставити перед діячами науки і культури високі вимоги, змусити їх працювати серйозно і відповідально. На його думку, це було запорукою українського націєтворення, умовою трансформації етнографічного існування українства у повноцінне національне життя. М.Грушевський не міг пробачити українській інтелігенції того, що вона своїми заходами зробила невдалу працю М.Аркаса ледь не найпопулярнішою книжкою з української історії. Історик вважав, що українство варте кращих і досконаліших праць. Він продовжував уважати «Історію» М.Аркаса невдалою і шкідливою, джерелом перестарілих і фальсифікованих поглядів на українську минувшину.

М.Грушевський не погоджувався з основними думками В.Піснячевського – про роль «Історії» М.Аркаса в умовах відсутності кращих популярних праць подібного жанру, яка задовольнила потреби українського читача, бо стала першою, вдалою і популярною книжкою рідною мовою та недопустимість суворої критики витворів власної культури. Але історик наполягав на тому, що ук-

раїнці мали поважну історичну літературу, вироблену протягом останнього десятиліття і, на його думку, не варто було виправдовувати цінність праці М.Аркаса відсутністю подібної праці в історичній літературі.

Історик продовжував наполягати на шкідливості праці М.Аркаса, мотивуючи це тим, що вона не давала необхідної ідеології та правдивого висвітлення історії. Він зауважував, що своїм «гранням на різунських інстинктах, на шовіністичних почуттях, на всяких демагогічних, «хлопоманських» струнах» вона лише дражнила національні почуття та національний інстинкт. На його думку, жорстокі оповідання та апокрифічні факти були «недостойні українства, ясної й чистої української національної ідеї, вистражданої нашими попередниками»²⁷.

Безпідставними історик вважав і побажання, щоб майбутні автори популярних праць з історії рівнялися на працю М.Аркаса, зокрема, її народну мову, ілюстративність та високий рівень поліграфічного виконання. М.Грушевський спростовував такі поради критичними зауваженнями щодо засміченості мови «Історії» росіянізмами, недосконалості ілюстративного матеріалу та критикував українців за необ'єктивне, «сімейне» ставлення до неповноцінних праць, яке позбавляло їх національної гідності та завдавало великої шкоди національному рухові. Таким принциповим і непохитним, попри усі попередні перипетії, став ще один відгук М.Грушевського на «Історію» М.Аркаса.

Отже, систематизовані й оглянуті у даній статті рецензії і відгуки на «Історію України-Русі» М.Аркаса ще раз засвідчують її велику популярність в історичних умовах свого народження. Незважаючи на численні помилки та огріхи, найбільшою заслугою праці стало те, що вона була першою на початку ХХ ст. популярною книжкою з української історії, яка за короткий час знайшла свого прихильного читача, розійшлася за кілька місяців та отримала значний резонанс серед українства, що й засвідчують зазначені вище відгуки. Незважаючи на критичне ставлення до праці з боку провідних істориків, як популярне видання «Історія України-Русі» М.Аркаса відіграла поважну і незаперечну роль у національно-культурному житті українців, задовольнивши їх потреби у власній історії та ставши другою після «Кобзаря» книжкою в багатьох українських родин.

¹ Лист Чикаленка Є. до Липи І. 19 березня 1901 р. // Слово і час. – 2005. – №2. – С.78.

² Лист Чикаленка Є. Аркасу М. 9 липня 1908 р. // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.468. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.35.

³ Старовойтенко І. Листи Василя Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908 роки) // Археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип.9–10. – С.515–526.

⁴ Лист Доманицького В. до Аркаса М. від 28 липня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.564.

⁵ Рада – 1908. – №6. – 8 січня. – С.3–4.

⁶ Діло (Львів). – 1908. – Ч.5. – 6 січня. – С.3–4.

⁷ Красицький Ф. Ілюстрована історія України (Історія України-Русі з малюнками, написав М.Аркас) // ЛНВ. – К., 1908. – Кн.1–3. – С.202.

⁸ Там само. – С.204.

⁹ Там само.

¹⁰ Як мед, то й ложку! // Рада. – 1908. – Ч.32. – 8 лютого. – С.3.

¹¹ Киевские вести. – К., 1908. – №33. – 4 лютого. – С.4.

¹² Руслан (Львів). – 1908. – Ч.43. – 22 лютого. – С.4.

¹³ Діло. – 1908. – Ч.88. – 20 квітня. – С.1–2.

¹⁴ Листи Доманицького В. до Аркаса М. від 23 січня та 24 березня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.554, 557.

¹⁵ Лист Липинського В. до Аркаса М. від 7 січня 1908 р. (машинописна копія) // ІР НБУВ. – Ф.І. – №35578.

¹⁶ Липинський В. Історія України М.Аркаса // ЛНВ. – К., 1908. – Т.ХІІІ. – Кн.7–9. – С.310.

- ¹⁷ Там само. – С.311.
¹⁸ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // ЛНВ. – 1908. – Т.XLIII. – Кн.7–9. – С.321.
¹⁹ Там само. – С.320.
²⁰ Там само – С.322.
²¹ Лист Доманицького В. до Аркаса М. від 8 вересня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.565–566.
²² Там само.
²³ Рада. – 1908. – №192. – 22 серпня. – С.2–3.
²⁴ Руслан. – 1908. – Ч.197. – 30 серпня. – С.3–4.
²⁵ Ще в справі «Історії України» М.Аркаса // Рада. – К., 1908. – Ч.199. – 31 серпня. – С.1.
²⁶ На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – К., 1908. – Т.XLIV. – Кн.10–12. – С.121–136.
²⁷ Там само. – С.131.

The complex of critiques and comments about the one of the famous books of Ukrainian history in the beginning of the XX-th century – «History of Ukraine-Rus'» (1908) by M.Arkas – is examined and systematized in this article. The authors of these comments were the leading and young historians (M.Hrushevs'ky, V.Lypyns'ky, S.Tomashivs'ky, D.Doroshenko, B.Barvins'ky) and publicists of the popular editions. These critiques and comments were published in the newspapers «Dilo», «Rada», «Kievskie vesti». Different opinions are reflected in these comments.

М.А.Ковальчук*

УЧАСТЬ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У СПРОБАХ ЛІКВІДУВАТИ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 р.

На підставі документів і спогадів сучасників висвітлено участь та роль вояків-українців у спробах російського військового командування протидіяти вчиненому більшовиками у Росії в листопаді 1917 р. державному перевороту.

Більшовицька революція в Росії вже не одне десятиліття користується підвищеною увагою з боку істориків та громадськості. Тривалий час об'єктивне вивчення обставин вчиненого російськими більшовиками у листопаді 1917 р. державного перевороту зі зрозумілих причин було неможливим. Однак сьогодні виявлення нових документів та критичний перегляд наявного історіографічного доробку дають змогу дослідникам кинути світло на маловідомі аспекти історії тих подій.

У 1934 р. на сторінках українського військово-історичного видання «За державність» було надруковано статтю полковника армії УНР В.Савченка із розповіддю про те, як у дні більшовицького перевороту українізовані військові частини з боями стримували більшовиків на підступах до Петрограда та Могильова (де розташовувалася російська ставка верховного головнокомандування)¹. Однак відомості В.Савченка не знайшли підтвердження в інших мемуарних чи документальних джерелах. У науковій літературі також немає жодної згадки про будь-який збройний опір більшовикам під час захоплення ними ставки². Лише у працях окремих дослідників відзначається наявність українізованих частин серед військ, кинутих до Петрограда на ліквідацію більшовицького

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.